

Сухомлинська Ольга

доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України,
головний науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та
біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені

В. О. Сухомлинського,

м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-2033-285X

e-mail: 2991946@ gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ ДИТИНИ ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ І ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Анотація. У статті актуалізовано питання про висвітлення в наукових і літературних джерелах побуту дитини шкільного віку як однієї з важливих складових феномену дитинства, який здійснює помітний чи прихований вплив на розвиток кожного. Стаття розглядає його і як нову наукову проблему, порівнюючи емпіричні й наукові дослідження з педагогіки дитинства, оприлюднені в науковій і художній літературі різних років. Визначено й конкретизовано поняття «побут», «побут дитини», «повсякдення», «історія повсякденності» як ключові для висвітлення заявленої теми. Головними підходами, застосовуваними для її розкриття, стали джерелознавчий пошук, історіографічний та термінологічний аналіз друкованих і електронних видань із оперттям на інтегровано-міжпредметний підхід. І, як результат, було визначено, що опис побуту людини виступав метою досліджень в історичній науці, яка в останні роки почала більше цікавитися історією повсякденності, етнологією, спираючись при цьому на різноманітну джерельну базу. Коротко окресливши дослідницьке поле цієї загальної проблеми, авторка більш докладно зупиняється на розвідках, присвячених історії побуту дитини шкільного віку, починаючи з тих, що сягають кінця XIX ст. і до нашого часу. До цих джерел віднесено етнографічні праці, дослідження істориків, твори художньої літератури для дітей, у яких розглянуто такі аспекти дитячого побуту як життєвий/домашній простір, ігри, розваги та дозвілля, харчування та гігієна, праця, включаючи і специфічно радянський феномен побуту школярів в інтернатних/закритих закладах.

У статті розглянуто аспекти дитячого побуту, розкриті в педагогічних творах – від зосередження педології на цих питаннях до повного їх зникнення в повоєнні роки. Особлива увага приділена педагогічній спадщині В. Сухомлинського, де найбільш повно відображено побут вихованців та напрями його педагогізації, які не втратили своєї актуальності й донині.

Ключові слова: побут, побут дитини, повсякденність, історія повсякденності, джерельна база, етнографія, література для дітей, педагогізація побуту.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-гуманітарних науках набувають особливої ваги теми і проблеми, що стосуються повсякденного життя людини, тобто її побуту. Це пояснюється зверненням таких наук як культурологія, соціологія, етнографія, історія до людинознавчої проблематики. В останні роки ці процеси набувають все ширшого розвитку, що з одного боку пояснюється глобалізаційними процесами, а з іншого – атомізацією індивідів у суспільстві за різними ознаками.

Нинішня увага до тем з повсякдення, життєвого побуту неминує викликає інтерес до історії цього питання, його появи та розвитку у дослідницькому полі гуманітарних наук. На вітчизняних теренах цей процес був започаткований історичною наукою в кінці ХХ століття і набув особливого розвитку у першій третині ХХІ століття.

Проблема розгляду побуту дитини потребує більшої уваги з боку педагогічної науки і її складової – історії педагогіки, бо вивчення та дослідження елементів і складових виховного й освітнього процесу буде далеко неповним, якщо обмежитися лише офіційними джерелами і не брати до уваги таких важливих складових життя дитини як її побут та його вплив на розвиток і поведінку дітей шкільного віку. Саме цьому історіографічному питанню і присвячено статтю.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Загальні питання історії повсякденності, а, отже, і побуту людини як складової людинознавчої концепції історії знаходяться в полі зору університету Григорія Сковороди в Переяславі, де в 2010 році була проведена всеукраїнська конференція «Історія повсякденності: теорія і практика», яка охопила багато аспектів цієї нової теми. Вона висвітлила тематику, яку розробляла спільнота українських істориків переважно на початку ХХІ ст. І серед них В. Коцур, О. Коляструк, І. Сердюк, О. Удод та ін., праці яких суттєво розширили горизонти історичного пізнання людини і середовищ, в яких вона проживала.

До останніх досліджень з проблеми долучаємо і літературознавчу статтю О. Бодика «Тема дитини в творчості українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (2007), оскільки література для дітей також виступає об'єктом нашого дослідження.

Що ж стосується власне історико-педагогічних праць, то до цієї тематики зверталися Н. Побірченко («Етнографія дитинства як предмет наукової рефлексії 20-х років» (2012), А. Стрижак («Н. Загида як етнограф дитинства» (2014), О. Санівський («Українознавчий вимір педагогіки В. О. Сухомлинського» (2017). В цих та інших працях, присвячених дитинству, тема побуту дитини шкільного віку не розглядалася, а питання важливості включення побуту дитини шкільного віку як складової їх розвитку та життєдіяльності не ставилися.

Мета статті – віднайти, виокремити й проаналізувати вітчизняні джерела, що прямо чи опосередковано розкривають елементи побуту дитини шкільного віку як важливої складової її розвитку в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все звернемося до термінології, якою оперуємо у статті. Почнемо з терміну *побут*, що відображає матеріальні і нематеріальні предмети, об'єкти та явища, пов'язані з повсякденною життєдіяльністю людини – житло, одяг, їжа, розваги і т. ін., а

також звичаї, обряди, традиції, що стали певними канонами, були ритуалізовані.

Побут виступає важливою складовою поняття *повсякденності* і тлумачиться дуже широко як комплекс умов, в яких проживає той чи інший прошарок суспільства, а частіше – та чи інша людина. Як зазначають сучасні українські історики, «повсякденність – це життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є висхідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності» (Зміст понять «повсякденність», «повсякденне життя», «історія повсякденності», 2009).

Ці явища розглядають такі науки як соціологія, культурологія, і на вітчизняному дослідницькому полі вони не так розвинуті. Значно ширше і повніше це явище отримало розвиток в етнології (етнографії) як дослідження народного побуту та традицій, переважно в сільській місцевості. В останні десятиліття ця тема знайшла відображення і в історичній науці, в працях українських дослідників як *історія повсякденності*, складову частину якої складає побут (Коляструк, 2008).

Нас цікавить не історія побуту взагалі, а *історія побуту дитини шкільного віку* або ж *школяра*, що передбачає вичленення та опис явищ і фактів, пов'язаних із шкільним життям (режим дня, домашні завдання, заповнення вільного часу вдома, дорога до школи, сімейні традиції тощо). Але вичленення особливостей побуту школяра можливе лише у разі, коли школярство як певний період розвитку дитини набуло розповсюдженості, якщо не масового, то поширеного характеру, а це сталося вже у ХХ столітті. До цього часу мова може йти про *побут дитини*.

Поцікавимося ж, яке відображення ці процеси знайшли у літературі і звернемося до джерел, які підрозділяємо на декілька груп.

До першої належать наукові праці, що вивчають побут українського народу загалом і дитини зокрема. Це етнографічні дослідження, початок яких датується другою половиною ХІХ ст. Як зазначають сучасні дослідники, «у традиційній історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складали відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щодення українського суспільства, переважно селянства. М. І. Костомарову, В. Б. Антоновичу, Д. І. Яворницькому, Д. І. Багалію, М. Ф. Сумцову закидали у провину ідеалізацію патріархальщини, захоплення фактографізмом. За поглиблений інтерес до «деталей життя» дослідників почасти звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині» (Коляструк та Коляструк 2010). Як довела історія, саме ці розвідки стали поштовхом та лягли в основу становлення і розвитку української етнографії.

Що ж стосується побуту дитинства, то з великої кількості етнографів передусім назовімо Марка Грушевського з його працею «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» (Львів, Видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, т. 8-9, 1906-1907 рр., перевидання у Києві 2007 р.) (Грушевський, 2007), яка стала одним із перших у світі

досліджень з етнографії дитинства і яку Іван Франко у рецензії до цього видання назвав «пребагатою збіркою матеріалу про дітей в українському селі». Дослідження знайомить з повсякденним життям дітей: їхніми віруваннями й забобонами, гігієною, забавами й щоденними заняттями, місцем і роллю в родині і громаді від перших проявів вагітності матері до народження, а також подальшим повсякденним розвитком і вихованням дитини.

Як зазначає сучасна дослідниця Ярослава Левчук, «Марко Грушевський, який, не маючи фахової освіти, володіючи лише фрагментарною інформацією про світовий поступ у дитинознавстві, яку він жадібно збирав з періодики чи з уривчастого спілкування з українською науковою елітою, створив самостійне оригінальне, фундаментальне, комплексне дослідження, яке не лише увібрало в себе всі напрями світових дитинознавчих досліджень, а й запровадило новий рівень досліджень традиційної української дитячої субкультури» (Левчук, 2010).) Мається на увазі, що М. Грушевський застосовував новітні для того часу методики дослідження – запитальники («квестіонари»), сам проводив опитування та організував для цього селян та своїх родичів і знайомих.

Особливий поштовх отримали дослідження побуту дитини шкільного віку у ранньорадянський період, тобто у 1920-і роки, коли наука в Україні, підтримувана владними структурами, розвивалася досить вільно. Так, Всеукраїнська академія наук (ВУАН) приділяла велику увагу етнографічному напрямку досліджень. При її Історико-філологічному відділі працювала Етнографічна комісія, видавався «Етнографічний вісник», де публікувалися матеріали з діяльності Кабінету дослідження дитячої творчості, і зокрема «Етнографічна робота в трудшколах» (1926), П. Одарченко «Етнографія і школа (Огляд нової літератури)» (1929), Б. Бутнік-Сіверський «Принципи ілюстрування дитячої книжки» (1929) та інші (Сухомлинська, 2018).

Зупинимося окремо на постаті Леоніли (Ніни) Заглади, чії дослідження здійснювалися у стаціонарній етнографічній дослідній станції відділу етнології Музею ім. Хв. Вовка при ВУАН, що мав на меті вивчення людини як учасника виробництва, її побуту та найближчого оточення. В межах цієї теми Н. Загида досліджувала побут дітей від 3 до 14 років. «Провідна ідея, – писала вона, – у нашій праці була виявити якомога ширше всі з'явища дитячого життя, їх матеріальну та духовну культуру, показати роль та місце дітей у родині, у громадській структурі та в господарстві даного села; все це разом складає окрему ділянку народного побуту, що ми її називаємо «побут селянської дитини» (Побірченко, 2012, с. 150).

Певним підсумком цієї роботи стала праця дослідниці «Побут селянської дитини» (Загида, 1929), яка складалася з 10 частин: «І. Дитяча одіж. ІІ. Дитячий захист. ІІІ. Дитяче харчування. ІV. Дитячі лови. Рибальство. Бджільництво. V. Випасання худоби. VI. Що ще діти роблять. VII. Дитячі забави та забавки. Дитячі іграшки. Інші способи розважатися. VIII. Діти й природа. IX. Діти й надприродні істоти. X. Громадське життя у дітей». Як зазначає сучасний дослідник її спадщини, етнологиня вважала, що «в межах цих десяти ділянок можна замкнути дані за дитяче життя, що разом повинні скласти повну картину дитячого побуту в певній місцевості» (Стрижаков, 2014, с. 213).

Як бачимо, дослідження Н. Заглади та її колег було багато в чому новачи́йним, але з інтенсифікацією російської державної ідентичності як єдино прийнятної в СРСР, ці праці довгий час не мали продовження, талановиту дослідницю репресували та розстріляли, а її книгу заборонили.

В останні десятиліття українські етнографи та історики почали приділяти достатньо уваги дослідженню загальних питань повсякденності. Про це свідчить стаття Ольги Коляструк та Олександра Коляструка «Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії», яка надає достатньо інформації про розвиток цього напрямку історичної науки від середини XIX ст. і до сьогодні (Коляструк та Коляструк, 2010, с. 23-33).

Але праць та статей, присвячених побуту дитини шкільного віку або школяра майже немає. Виключення становить недавнє дослідження Ігоря Сердюка «Маленький дорослий: дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. (2018), у якому на основі великої кількості джерел описується життєвий цикл дитини – від зачаття до смерті або дорослішання. Уже сама назва дослідження «маленький дорослий» свідчить про дуже раннє включення в доросле життя, домашню роботу, а відтак, дитинство було дуже короткочасним періодом життя людини.

У рецензії на це серйозне дослідження оглядач В. Назаренко зазначає, що «дитина в Гетьманщині не мала ні власного кутка в хаті (хіба що простір у колисці), ні свого, власне дитячого, одягу, а її іграшки копіювали в зменшеному вигляді речі дорослих. Разом із тим одяг та іграшки не були однакові в різні роки життя дитини і позначали дорослішання. ... а дитяча праця в тогочасному (не забуваймо – доіндустріальному) суспільстві відігравала дві важливі ролі: була частиною соціалізації та певним інвестуванням батьків, і саме це зумовлювало раннє залучення дитини до виконання певних видів робіт. Саме тому Сердюк розглядає наймитування не як форму експлуатації, а як майже необхідний етап життя, під час якого здобувалися нові знання і навички, яка-не-яка матеріальна вигода, а також певне «страхування» у випадку економічних негараздів у власній родині» (Назаренко, 2019).

Наступна група джерел – це художня література для дітей, де знайшов відображення побут дитини шкільного віку. В Україні вона отримала розвиток у кінці XIX – на початку XX століття в творчості таких письменників як Іван Франко («Олівець», «Яндриси»), Михайло Коцюбинський («Маленький грішник», «Харитя»), Борис Грінченко («Дзвоник», «Украла»), Володимир Винниченко («Федько-халамидник»). У цих творах не ставилося завдання змалювати побут дитини як міської, так і сільської. Письменників хвилювали морально-етичні питання, які лежали, згідно їхніх переконань, в соціальному устрої, який провокував злидні, байдужість, дитячу злочинність, бажання діяти наперекір життєвим обставинам. На підтвердження цієї тези наведемо міркування сучасного літературознавця О. Бодика, який зазначає, що «питання навчання і виховання глибоко хвилювало письменників. Тогочасна школа не ставила своїм завданням просвітити народ. Після школи діти виходили такими ж темними, як і були, або, що гірше, виходили з порушеною психікою після жорстоких катувань та повної байдужості до внутрішнього світу школяра» (Бодик, 2007).

У радянський час, коли дитяча література створювалася і як особливо важлива складова всього літературного процесу, і як специфічний, притаманний саме для дитячої аудиторії тип «ідеологічної зброї». Вона глорифікувала радянський стиль життя і якщо й відображала «старі часи», «стару школу», то завжди з негативною ідеологічною оцінкою. Водночас саме в літературі для дітей знаходимо опис побуту дитини шкільного віку. Так, наприклад, і сьогодні цікаво читати повість Івана Микитенка «Гаврил Кириченко – школяр» (1957), написану в 1930-х роках. Вона вважається автобіографічною і описує з великою майстерністю і гумором життя сільської дитини в «старі часи». Повість складається з 8 новел, кожна з яких є певною мірою автономною, а всі вони об'єднані тематично навколо центральної – школяра Гаврилка. В новелах описується хатній житловий простір з піччю, лавами, покуттям, скринями, тобто простір, де відбувається життя всієї родини, а побут дитини є його частиною. В новелах описуються «геройства», тобто витівки хлопчика в школі та покарання батька за них.

Але радянська література для дітей довоєнного часу не ставить своїм завданням опис побуту школяра як частини сім'ї та її сімейних традицій, а навпаки, відкидає і заперечує їх, а прийняття нового укладу, нового побуту не проходить без боротьби, вагань і сумнівів. Прикладом можуть слугувати повісті Олександра Копиленка «Дуже добре» (1936) та «Десятикласники» (1938), Олеся Донченка «Школа над морем» (1937) та інші.

У 1930-і роки пишуться й оприлюднюються книги, в яких відображено побут безпритульних дітей (Іван Сенченко «Безпритульні» (1927), Іван Микитенко «Вуркагани» (1927), Оксана Іваненко «Манівцями» (1928), які потерпають на вулиці, борються за своє виживання, часто в криміногенній обстановці і в врешті-решт знаходять краще життя у різних державних закладах, що масово створювалися в ці роки: дитячі будинки, містечка, колонії, табори, майданчики тощо. Саме в них було створено спеціальне повсякдення, зорганізоване державою, відбувалося «одержавлення» дитини і її колективного побуту. Багату інформацію щодо цього побуту можемо почерпнути з таких літературних творів: «Республіка Шкід» Г. Бєлих та Л. Пантелєєва (1927), «Педагогічна поема» А. Макаренка (1931), «Ранок» І. Микитенка (1933) та ін. Романтизовано і художньо подані оповіді про життя дітей у колоніях показують, що їхній побут мало відповідає інтересам і прагненням самої дитини, задоволенням її елементарних вітальних потреб. «Дитячий будинок, який бачився як ідеал соціалістичного виховання, на практиці перетворився на установу, яка була покликана найбільш повно і терміново вирішувати проблему дитячої безпритульності. Позаяк держава не мала достатніх коштів, щоб фінансувати мережу дитячих будинків, то відповідно умови повсякденного життя в них були вкрай складними. Архівні джерела свідчать, що довгий час не вирішеною залишалася проблема забезпечення дитячих установ обладнанням, паливом, а самих дітей відносним харчуванням, примітивним одягом і взуттям» (Єрмакова, 2016).

Починаючи з 1950–1960-х років тема дитинства радянських школярів починає широко розроблятися в літературі для дітей. Це трилогія Віри Осєєвої «Васьок Трубачов і його товариші» (1947–1952), Миколи Носова «Вітя Малєєв в школі і дома» (1951) та інші. І хоча життя школярів продовжує бути заідеологізованим, віднаходимо багато свідчень про побут

школярів – режим дня, ігри, виконання домашніх завдань, опис домашніх обов'язків, ігри і захоплення, домашні тварини, опис дружніх стосунків.

Щодо педагогічних джерел, то найбільше матеріалів про побут школяра знаходимо в педології (разом з психотехнікою та науковою організацією праці (НОП) як наукою, що всебічно розглядала дитину. Як знаємо, були розроблені і застосовувалися різного роду опитувальники, анкети, спрямовані на вивчення дитини-школяра і її оточення, побуту в сім'ї або в інтернатних закладах, побуту безпритульних дітей тощо.

І тут знаходимо дуже велику кількість інформації, статистичних даних про побут окремо сільського школяра (скупчення житла, поведінка батьків, їх ставлення один до одного і до дітей, організація сну, харчування, праця) і міського (харчування, гігієна тіла, опалення в квартирах) школяра. Відзначалося про велику кількість дитячих венеричних хвороб, дитячий алкоголізм і проституцію (Сухомлинська, 2013). У цих та інших працях, присвячених вивченню школяра та його побуту, багато уваги дослідників-педологів зосереджувалося на вивченні навчального або ж виробничого процесів, профорієнтаційної роботи, виявленні здатностей і здібностей школярів до певного виду праці через їхній побут та найближче оточення. Об'єктивний аналіз стану справ, виявлення численних вад і недоліків в організації освіти, аполітизм не сподобалися керівникам СРСР, що й призвело до ліквідації педології і відповідних напрямів дослідження.

З 1930-х – 1950-х років, з настанням «високого сталінізму» і проголошенням Радянського Союзу як ідеальної країни, де немає місця помилкам і невдачам, а є лише взірці, гідні жити і працювати в найкращому у світі суспільстві, педагогічна наука зосередилася на подальшому одержавленні дитини через розробку змісту і методик роботи дитячих садків, шкіл, піонерської та комсомольської організацій. Власне педагогічна література, взірцем для написання якої стали партійні тексти і документи, не приділяла достатньої уваги побуту школяра як такому, що не вартий уваги.

Нову сторінку в цьому напрямі відкрив Василь Сухомлинський. Вже на початку своєї творчої діяльності він вводить в тканину своїх педагогічних творів «Верьте в человека» (1960), «Людина неповторна» (1962), «Дума о человеке» (1963), «Трудные судьбы» (1967) розповіді про долі своїх героїв, невід'ємною частиною яких виступає життя дитини у сім'ї, громаді і її побут.

Найбільш показовими в цьому сенсі є книги «Серце віддаю дітям» (1969, перевидання 2012 р.), «Народження громадянина» (1970), де педагог вибудовує свою педагогічну аргументацію на поєднанні комплексу педагогічних впливів на школяра із включенням його особистого побуту, побуту найближчого оточення як важливих чинників шкільної педагогіки. У «Серці віддаю дітям» (параграф «Батьки моїх вихованців») описуються долі батьків і дітей, їхній зовнішній вигляд, одяг, детально описується побут кожної сім'ї майбутніх першокласників і місце в цьому побуті дитини (Сухомлинський, 2012, с.58-74). У параграфі «Природа – джерело здоров'я» педагог дає поради батькам, як облаштовувати побут маленького школярика: тривале перебування на свіжому повітрі, сон при відкритій квартирі, повноцінне харчування, ходьба босоніж, рухливість, літній душ, виконання домашніх завдань, робоче місце в кімнаті тощо. Тут педагог делікатно втручається в сферу домашнього побуту школяра, педагогізує його. «В

кожної сім'ї, – зазначає педагог, – де є учні, в саду, на присадибній ділянці мусить бути альтанка, у якій з ранньої весни до пізньої осені можна було б читати, малювати, відпочивати – про це ми домовилися з батьками вже кілька років тому» (там само, с.188). Багато прикладів стосовно побуту можна віднайти в книзі «Народження громадянина», де педагог описує побут підлітка – і стосовно режиму дня, і стосовно виконання уроків й різного роду завдань, захоплення і проведення вільного часу. Особливу увагу Сухомлинський приділяв наповненню вільного часу учня, особливо читанням («життя в світі книжок»), а відтак – створенню особистої бібліотечки кожного учня, а також домашній навчальній праці як важливому складникові побуту школяра, режиму розумової праці вдома, а також заповнення вільного часу улюбленою творчою працею (Сухомлинський, 1970).

Разом з тим спадщина Сухомлинського демонструє і зворотні процеси, коли традиції і звички, що побутують у сім'ї, родині стають складовими загальновиховного процесу, зокрема трудового і морального. Так, у книзі «Як виховати справжню людину» (1975) віднаходимо багато канонів і приписів, які стали частиною побуту української сім'ї, прийшли до нас із традиційної культури. Це і ставлення дітей до матері і батька, дідусів і бабусь, взагалі людей похилого віку, ставлення до домашньої праці, до іншої людини (десять «не можна»), ставлення до смерті, поведінка на цвинтарі, повага до дівчинки, жінки тощо. У творчості В. Сухомлинського таких взаємопроникнень досить багато, але вони ще не виступали предметом аналізу і ще чекають свого розкриття і дослідження.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Відтак, минуло досить багато часу зацікавленості вітчизняних дослідників питаннями повсякденного життя, побуту людини/дитини, однак не спостерігаємо появи історико-педагогічних праць у цьому напрямі. Нинішній розвиток шкільної педагогіки концентрує свою увагу на принципах і шляхах втілення ідей Нової української школи, яка власне максимально розширює оточуюче дитину середовище, зосереджена на формуванні компетентностей і в цілому не бере до уваги чинник побуту, залишаючи цю ділянку дитинства на істориків, соціологів і культурологів. А даремно. Нині в багатьох школах України, розташованих у різних регіонах, є пришкільні музеї народного побуту. Вони однотипні – вишиванки, рушники, скрині, реманент, одяг тощо. Але і там дуже нечасто можна зустріти речі, що стосуються життя дитини, її побуту, хіба що колиску для немовляти. Відсутність таких експонатів пояснюються, на наш погляд, двома причинами: речі, що відображають життя дітей, школярів, не збереглися як частина дитячого (шкільного) побуту, бо вважалися другорядними. Або ж школа, педагогі не звертали і не звертають на це належної уваги. А такий підхід уже на часі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Побірченко, Н. (2012). Етнографія дитинства як предмет наукової рефлексії 20-х років. *Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2, сс. 13-17.

Стрижаков, А. (2014). Н. Заглада як етнограф дитинства. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип. 49, сс. 210-214.

Санівський, О. (2018). Українознавчий вимір педагогіки В. О. Сухомлинського: монографія. Умань : Сочінський М. М. 232 с.

Зміст понять «повсякденність», «повсякденне життя», «історія повсякденності». (2009). *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія. В 2 ч. Ч 1. Київ: Інститут історії України НАН України, сс. 8-17.

Коляструк, О. (2008). Історія повсякденності як об'єкт історичних досліджень: історіографічний та методологічний аспекти. Харків, 2008. 246 с.

Коляструк, О. та Коляструк, О. (2010). Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, с. 23.

Грушевський, М. (2007). Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь. 254 с.

Левчук, Я. (2010). Роль досліджень М. Ф. Грушевського у становленні української етнокulturології. *Культурологічна думка*. № 2, сс. 127-133.

Сухомлинська, О. (2018). Про участь освітян у розбудові Всеукраїнської академії наук (1920-1930 роки). *Світосгляд*. № 2 (70), сс.26-33.

Заглада, Н. (1929). Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старолісся. Київ : [б. в.]. 180 с.

Стрижаков, А. (2014). Н. Заглада як етнограф дитинства. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Вип. 29, 2014, сс. 210-214.

Сердюк, І. (2018). Маленький дорослий: дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І., сс. 456 с.

Назаренко, В. (2019). Ігор Сердюк «Маленький дорослий: дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. *Часопис «Критика»*, Рік XXIII, число 5-6, сс. 259-260.

Бодик, О. (2007). Тема дитини у творчості українських письменників кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. № 13, сс.178 – 185.

Микитенко, І. (1957). Гавриїл Кириченко – школяр. *Вибр. твори в 2-х т. Т.2.*, сс.109-169.

Єрмакова, В. (2016). Повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту дитинства на Поділлі у 1920-і рр. *Наукові записки. Серія Історія*. URL:

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6Tz71L7DltsJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-> [Дата звернення 20.04.2022].

Сухомлинська, О. (2013). Психотехніка і НОП крізь призму диференціації педагогічного процесу в школі (методологія і технології). *Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)*, сс.373-422.

Сухомлинський, В. (2012). Серце віддаю дітям. Харків: Акта. 537 с.

Сухомлинський, В. (1970). Народження громадянина. Київ: Рад. школа. 1970. 288 с.

Сухомлинський, В. (1976). Як виховати справжню людину. *Вибр. тв. у 5-ти т. Т.2.* Рад. шк., сс. 149–418.

REFERENCES

Pobirchenko, N. (2012). Etnohrafiia dytynstva yak predmet naukovoï refleksii 20-kh rokiv [Ethnography of childhood as a subject of scientific reflection of the 20s]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*. Vyp. 2, ss. 13-17.

Stryzhakov, A. (2014). N. Zahlada yak etnohraf dytynstva [N. Zahlada as an ethnographer of childhood.]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. Vyp. 49, ss. 210-214.

Sanivskiy, O. (2018). *Ukrainoznavchyy vymir pedahohiky V. O. Sukhomlynskoho: monohrafiia* [Ukrainian studies dimension of V.O. Sukhomlynskyi's pedagogy: monograph]. Uman : Sochinskyi M. M. 232 s.

Zmist poniat "povsiakdennist", "povsiakdenne zhyttia", "istoriia povsiakdennosti" [The meaning of the concepts "everyday life", "everyday life", "history of everyday life"]. (2009). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.)*; Kolektyvna monohrafiia. V 2 ch. Ch 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, ss. 8-17.

Koliastruk, O. (2008). *Istoriia povsiakdennosti yak ob'iekt istorychnykh doslidzhen: istoriohrafichnyi ta metodolohichniy aspekty* [The history of everyday life as an object of historical research: historiographic and methodological aspects]. Kharkiv, 2008. 246 s.

Koliastruk, O. ta Koliastruk, O. (2010). Problematyka istorii povsiakdennosti v suchasnyy ukrainskyy istoriohrafiy [Problems of the history of everyday life in modern Ukrainian historiography]. V: *"Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka": materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnitskyi, 14–15 trav. 2010 r.* Pereiaslav-Khmelnitskyi, ss. 23.

Hrushevskiy, M. (2007). *Dytyna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu* [The child in the customs and beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: Lybid. 254 s.

Levchuk, Ya. (2010). Rol doslidzhen M. F. Hrushevskoho u stanovlenni ukrainskoi etnokulturolohiy [The role of M.F.Hrushevskiy's research in the formation of Ukrainian ethnocultural studies]. *Kulturolohichna dumka*. No 2, ss. 127-133.

Sukhomlynska, O. (2018). Pro uchast osvitan u rozbudovi Vseukrainskoi akademii nauk (1920-1930 roky) [On the participation of educators in the development of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1920-1930)]. *Svitohliad*. No 2 (70), ss.26-33.

Zahlada, N. (1929). *Pobut selianskoi dytyny: materialy do monohrafiy s. Starolissia* [The life of a peasant child: materials for the monograph of the village Starolissia]. Kyiv: [b. v.]. 180 s.

Stryzhakov, A. (2014). N. Zahlada yak etnohraf dytynstva [N. Zahlada as an ethnographer of childhood]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. Vyp. 29, 2014, ss. 210-214.

Serdiuk, I. (2018). *Malenkyi doroslyi: dytyna i dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st.* [Little adult: a child and childhood in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I., ss. 456 s.

Nazarenko, V. (2019). *Ihor Serdiuk "Malenkyi doroslyi: dytyna i dytynstvo v Hetmanshchyni 18th st.* [Igor Serdyuk "Little adult: a child and childhood in the Hetmanate of the 18th century]. Chasopys "Krytyka", Rik XXIII, chyslo 5-6, ss. 259-260.

Bodyk, O. (2007). Tema dytyny u tvorchosti ukrainskykh pysmennykiv kintsia XIX – pochatku XX st. [The theme of the child in the works of Ukrainian writers of the late 19th – beginning 20th century] *Aktualni problemy slovianskoi filolohii*. No 13, ss.178 – 185.

Mykytenko, I. (1957). Havryil Kyrychenko – shkoliar [Havriil Kirichenko – a schoolboy]. *Vybr. tvory v 2-kh t. T.2.*, ss.109-169.

Yermakova, V. (2016). Povsiakdenne zhyttia bezprytulnykh ditei v ustanovakh sotsialnoho zakhystu dytynstva na Podilli u 1920-i rr. [Everyday life of homeless children in social welfare institutions in Podillia in the 1920s]. *Naukovi zapysky. Seriia Istorii*. URL: [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6Tz71L7DltsJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6Tz71L7DltsJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi- [Data zvernennia 20.04.2022].) [Data zvernennia 20.04.2022].

Sukhomlynska, O. (2013). Psykhotekhnika i NOP kriz pryzmu dyferentsiatsii pedahohichnoho protsesu v shkoli (metodolohiia i tekhnolohii) [Psychotechnics and NOP through the prism of differentiation of the pedagogical process in school (methodology and technology)]. *Dyferentsiiovanyi pidkhid v istorii ukrainskoi shkoły (kinets XIX –persha tretyna XX st.)*, ss.373-422.

Sukhomlynskyi, V. (2012). *Sertse viddaiu ditiam* [I give my heart to children]. Kharkiv: Akta. 537 s.

Sukhomlynskyi, V. (1970). *Narodzhennia hromadianyna* [Birth of a citizen]. K.: Rad. shk. – 1970. – 288 s.

Sukhomlynskyi, V. (1976). *Yak vykhovaty spravzhniu liudynu* [How to behave a real person]. *Vybr.tv. u 5-ty t. T.2. Rad. shk.*, ss. 149–418.

REFLECTION OF THE LIFE OF A SCHOOL-AGE CHILD IN UKRAINIAN SCIENTIFIC AND LITERARY SOURCES

Olha Sukhomlynska

Doctor of Sciences (in Pedagogy), Professor,
Full Member of the NAPS of Ukraine, Chief Researcher at the Department of
Pedagogical Source Studies and Biographies
of the V. O. Sukhomlinsky State Scientific and Pedagogical Library,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2033-285X
e-mail: 2991946@gmail.com

Abstract. The article deals with the issue of coverage in scientific and literary sources the life of a school-age child as one of the important components of the phenomenon of childhood, which has a noticeable or hidden impact on the development of each. The article considers it as a new scientific problem, comparing empirical and scientific research on childhood pedagogy, published in scientific and fiction literature of different years. The concepts of “mode of life”, “mode of child’s life”, “everyday life”, “history of everyday life” are defined and specified as key to the coverage of the stated topic. The main approaches used for its disclosure were source research, historiographical and terminological analysis of printed and electronic publications based on the integrated-interdisciplinary approach. And, as a result, it was determined that the description of human life was the purpose of research in historical science, which in recent years has become

more interested in the history of everyday life, ethnology, while relying on a variety of sources. Briefly outlining the research field of this general problem, the author dwells in more detail on the research on the history of school-age children, starting with those dating back to the late nineteenth century. and to our time. These sources include ethnographic works, research by historians, works of fiction for children, which cover such aspects of children's lives as living / home space, games, entertainment and leisure, nutrition and hygiene, work, including specifically Soviet phenomenon of boarding school students. / closed institutions. The article considers aspects of children's life revealed in pedagogical works - from the focus of pedology on these issues to their complete disappearance in the postwar years. Particular attention is paid to the pedagogical heritage of V. Sukhomlynskyi, which most fully reflects the life of children and areas of his pedagogization, which have not lost their relevance to these days.

Keywords: mode of life, mode of child's life, everyday life, history of everyday life, source base, ethnography, literature for children, pedagogization of life.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2022 р.